

Buchbesprechungen · Recensions

Lluís Brines i Garcia:

La filosofia social i política de Francesc Eiximenis

Sevilla: nova edició, 2004, ISBN 84-609-0477-6, 653 pàgs.

La monografia sobre el pensament de Francesc Eiximenis aprofundeix i amplia la temàtica sociològica de la tesi doctoral de l'autor presentada a la Facultat de Dret de la Universitat de València el 2002. Base sòlida de tota interpretació, judicis valoratius i conclusions l'ofereix la totalitat de l'obra eiximeniana (catalana i llatina) que B. cita escrupolosament al llarg de les 2182 notes al peu de pàgina. Com a mesura introductòria ens informa detalladament sobre el complex estat actual de publicació dels escrits eiximenians: "Obres manuscrites i editades" (pp. 27–43). La falta d'edicions modernes, circumstància per desgràcia massa freqüent, obliga a B. a transcriure arxius i incunables. Aquest és el cas de la "Vida de Jesucrist", la darrera obra catalana més important i, sobretot, dels dos primers llibres de la "gran obra", "Lo Crestià", una mena de Summa Teològica a l'estil de l'"Speculum majus" del dominic Vicent de Beauvais, concebut en 13 llibres, dels quals només existeixen 4 (el Primer, Segon, Terç i Dotzè). Una edició assequible a un gran públic i citada per B. és l'excel·lent selecció de "Lo Crestià" d'Albert Hauf i Valls (Barcelona: Edicions 62 i la Caixa, 1983).

Una altra informació prèvia ens posa al corrent sobre l'evolució dels estudis eiximenians, tant en general (pp. 43–57) com, concretament, dels sociopolítics (pp. 57–67). Escampades en tota la monografia es troben valuoses dades biogràfiques de l'escriptor que orienten el lector per a la correcta interpretació dels textos: fill de burgesos nasqué a Girona entorn del 1327, membre de l'Orde de sant Francesc, estudià, entre altres llocs, a Oxford i assolí a Tolosa la graduació de teologia. Residí molts anys a València mantenint bons contactes amb la burgesia barcelonina i, sobretot, valenciana. Sota l'obediència de Benet XIII fou consagrat el 1408 bisbe d'Elna i morí l'any següent a Perpinyà.

Eiximenis estigué, també, molt relacionat amb la casa reial de la Corona Catalanoaragonesa, a la qual serví com a conseller i confessor, malgrat les seves poques simpaties per Joan I i Martí l'Humà (pp. 96–107). Del primer

li desagradava que es dediqués a la caça, poesia i música enlloc de governar i trobava insuportable la seva segona muller, Violant, per malgastadora, cursi i francesa, a qui criticà indirectament en el seu “Llibre de les Dones”. El segon, oient de tres misses diàries i recitador de les hores canòniques, un veritable “monjo coronat”, sembla ser al·ludit en la “Vida de Jesucrist” quan Eiximenis, en nom de “Policarpus” (comentarista del Pseudo-Methodi), “damna e impugna la costuma de alguns prínceps qui ocupant-se en llegir psaltiris e altres coses e llibres [...] en lo temps que devien respondre a les gents e espatxar los negocis de la terra” (pp. 103–104). La crítica no serà mai oberta ni desembocarà en la ruptura. L’escriptor és massa diplomàtic, sorneguer i, en el fons, amant de la concòrdia: “Aquest ‘esperit de concòrdia’, el porta sovint a voler quedar bé amb tots, i el més increïble és que normalment ho aconsegueix de manera magistral” (p. 108). Amb raó insisteix B., una i altra vegada, en l’“astúcia” amb què el menoret sap dissimular el seu autèntic pensament.

En qualitat d’escriptor medieval, la perspectiva d’Eiximenis és clarament teològica. En conseqüència, fonamenta les seves idees amb els 4 evangelistes i “el reverent e molt alt doctor e mestre [...] monsenyor sanct Pau”; en la llarga llista de sants pares, que presenta, destaca els 4 grans pares llatins (Agustí, Jeroni, Ambrosi i Gregori) (pp. 69–70). Tampoc hi falten obres de pes com el Liber Sententiarum de Pere Llombard, el Decret de Gracià i les Decretals de Gregori IX. Particularment estimat li és Enrico da Susa, l’“Hostienc”. És lògic l’influx dels grans franciscans Joan Duns Escot, Bonaventura, Alexandre d’Hales com també de Guillem d’Ockham, poc citat, però ben present en la seva biblioteca privada.

Ara bé, de cap manera el polígraf frare gironí vol escriure una obra sistemàticament especulativa. Ben al contrari, amb gran voluntat didàctica intenta tothora arribar a amples cercles de lectors. Com manifesta al pròleg de “Lo Crestià”: “jatsia aquest llibre puixa servir a persones científiques e lletrades, emperò jo entenc ací a parlar principalment a persones simples e llegues, e sens grans lletres” (p. 113). Per això la gran part de la seva obra està escrita en català i, tot sovint, una vital plasticitat la converteix en “calaix de sastre” del que sorgeixen referències a autors profans de diversa mena, observacions espontànies i narracions intercalades de notable qualitat literària. L’exposició de B. no sols ofereix una anàlisi eiximeniana del teixit social sota distints aspectes, sinó nombroses reflexions i judicis morals de l’escriptor. Em limitaré a seleccionar de l’enorme material informatiu que la monografia aplega, només allò que em sembli més remarcable

procurant alhora posar en relleu la riquesa textual eiximeniana que ella ens fa accessible.

Un tema central de la filosofia política d'Eiximenis són les idees pactistes, tan rellevants en el feudalisme medieval, que B. exposa a part, malgrat les moltes implicacions amb altres idees socials, polítiques i econòmiques de l'escriptor (pp. 117–200). Comença amb les del pactisme teològic que determina la relació personal entre Déu i l'home destinat a rebre premi o càstig definitius. El pactisme limita l'autoritat reial. Segons Eiximenis, el poder ve de Déu, però radica en el poble que el cedeix al sobirà: "Primerament no havien senyoria fins que ells mateixos [los hòmens] elegiren senyor per llur protecció e bon stament, al qual donaren aytal juredicció sobre si mateix com se volgueren" (p. 140). La participació dels tres "braços" (eclesiàstic, militar i popular) a les Corts de la Corona Catalanoaragonesa fou la manera pactista concreta de controlar el poder del rei. Eiximenis insisteix, sobre la base de les seves experiències personals a València i Barcelona, en la promoció de la burgesia, el patriciat urbà, per a la qual el pactisme en forma de contractes comercials era de vital importància. Aquest punt és objecte d'ampla exposició en el capítol dedicat a "les idees econòmiques" (pp. 323–378) i als criteris eiximenians sobre la usura amb tota la seva complicada casuística (pp. 378–396). Digressions entorn del tiranicidi, de la possible deposició papal del tirà i de les revoltes populars completen el tema pactista. Sobre aquestes últimes a manera d'apèndix B. afegeix la qüestió de les Germanies valencianes, propugnadores d'un govern comunal, sota una probable influència ideològica del frare escriptor (pp. 289–292).

En la societat cristiana de l'Occident europeu medieval participaven notables minories jueves i musulmanes, realitat ben present en l'obra d'Eiximenis. B. destaca el "Primer del Crestià" com una obra d'especial interès apologetic enfront del judaisme i de l'islamisme (pp. 305–306). Contra la religió jueva, Eiximenis proclama: "Com los crestians són poble elet a Déu e molt més que hanc no foren los jueus" (p. 307). Tanmateix, elogia altament els coneixements d'hebreu que aportaven frares conversos com "Mestre Nicholau de Lira, gran doctor de l'orde dels frares menors, qui escriu sobre cascun testament, vell e novell, e segons lo seny literal, qui fon hom gran mestre en ebraych" (p. 307). Ell mateix, en canvi, no se sent gaire segur en les seves rèpliques: "[...] no sé si'u he ben dit, car ma ignorància hi poria lleugerament errar. E açò car yo no sé ebraych" (p. 307). Envers l'islam l'actitud del frare és més dura. En el "Dotzè del Crestià" s'esbrava contra "aquell traydor scelerat, fill del diable e enganador del

món, apel·lat Mafomet de Mecha” (p. 313). Si bé lloa la temprança dels sarraïns “en llur menjar” (p. 311) i l’orientació intel·lectual d’un Avicenna i “Averrois” (p. 312) comparteix l’esperit de croada dels seus contemporanis: “matar infels en temps llicenciat per la sancta mare Ecclésia és cosa bona e meritòria” (p. 310) i es declara contra la convivència de cristians amb musulmans (p. 309). B. sospita que l’animositat valenciana envers els sarraïns influencià el menoret (p. 314) i observa un enduriment de posicions antijueves en la seva “Vida de Jesucrist” (p. 319).

L’apartat sobre el “tractament de la dona” (pp. 293–304) manifesta la perspectiva androcèntrica de l’escriptor medieval. B. adverteix que cal recercar aquesta temàtica en el conjunt de l’obra d’Eiximenis, ja que el seu “Llibre de les Dones” és més aviat un tractat abreujat de teologia (p. 293). El pensament del menoret és complex. No hi manquen els típics estirabots misògins: les dones són “vaixells tots buits de tota bonea e, per consegüent, són pura vanitat, ne han res de bé dins si mateixes” (p. 294). Per altre cantó, amonesta seriosament: “Negú no pens que menysprear ne malparlar de dones en general sia bona cosa ne plaent a Déu. [...] Oges tu, qui mal vols parlar de dones, e attén que de dona est exit, e per ella nodrit, e per dona amat, e a dona, après Déu, obligat.” I tot seguit, treu sorprenents conclusions sociològiques de la seva antropologia bíblica: “Attén encara que la dona no féu Déus del cap de l’hom, car no·l deu senyorejar, ne del peu, car no la deu l’om menysprear ne con a cativa maltractar; mas féu·la del costat, a donar a entendre que·l marit la devia tenir con a cara companyona, e aquella de special amor amar.” En altres mots: “La muyller sor és e germana del marit, e no esclava ne sirventa” (pp. 302–303). Endemés, Eiximenis és decidit partidari que la dona aprengui a llegir i a escriure, pensant, és clar, que així aprofitarà el temps amb lectures pietoses (p. 296).

Bon conservador burgès, el menoret gironí predica l’obediència a tota potestat. El seu ideari a favor d’una perfecta unitat de govern és evident: “Com donchs la millor disposició de regiment que dar-se puixa al món sia que tot lo món sia sots un príncep e monarcha que sia senyor sobre les coses espirituals e temporals” (p. 509). Intervé amb gran profusió d’arguments en la típica controvèrsia medieval sobre qui ha d’assolir la suprema potestat, si el papa o l’emperador. La teocràcia eiximeniana mostra certes reserves. Bé és veritat que al papa, vicari de Crist, correspon tant la potestat espiritual com la temporal. Són “les dues espases” de la interpretació de Lc. 22, 38: “en la cena derrera stigué dit al Salvador que dos coltells hi havia [...], les quals paraules exponent sanct Bernat Ad Eugenium Papam, e diversos decrets semblantment exponen la dita autoritat a doble potestat

de la sancta Esgleya, ço és, temporal e spiritual” (p. 541). Ara bé, Eiximenis combina la cita de Lluç amb les paraules amb les que Jesús rebutja el deïxible agressor: “Torna lo coltell teu en lo foure” (Mt. 26, 52), i comenta: “en les quals paraules atorga que lo coltell és teu, mas no pertany a tu traure’l ne per execució, mas a la potestat seglar” (p. 542). És a dir, en assumptes temporals l’exercici del poder correspon a l’emperador.

Un dels arguments amb què Eiximenis esgrimeix a favor de la supremacia del papa també en l’ordre secular és la famosa donació de les regions de l’Imperi Romà Occidental de Constantí al papa sant Silvestre, donació documentada per les decretals falsificades del Pseudo-Isidor. El menoret cregué en la seva autenticitat com la cristiandat medieval sencera. Tanmateix, es lamenta que “après la mort dels papes precedents sent Silvestre no trobàs hom nengú qui volgués ésser papa, per tant quant llavors los papes anaven primers al martiri a pendre, per donar bon exemple als altres, e fossen sens riqueses, ans vivien ab molta pobressa e ab misèria [...]. Emperò, après de sant Silvestre, començà tanta ambició de clerecia que aquell se tenia per benahuyrat qui en qualque manera podia pujar en lo papat, axí com ara matex ho vehem sovint en lo món” (pp. 514–515).

Eiximenis participa en la controvèrsia sobre la pobresa radical franciscana que va commocionar la societat cristiana, sobretot a Itàlia i Provença. Els “franciscans espirituals”, oposant-se enèrgicament a decrets papals, refusaven el dret de propietat per a l’orde. Escrits d’un dels teòlegs capdavanters, Pèire Joan Olieu (Olivi), es trobaven a la biblioteca privada del frare gironí el qual sembla decantar-se cap a aquest provençal contestatari: “Monsènher sent Francesch manà a sos frares axí e-l comensament de sa regla: los frares no s’approprien res, ne casa, ne lloch ne neguna cosa sots Déu, reputen-se en lo món axí con a peregrins qui res no volen sinó ço que’ls és necessari a vida corporal” (p. 213). Tanmateix, pel que fa a bisbes i clergues, considera el dret de propietat com a legítim i ell mateix, com fa notar B., posseïa una bona biblioteca personal malgrat les seves declaracions: “Ne perjudica meys a la dita santa pobra, votada per les persones religioses, apropiar-se e haver molts llibres o altres coses qualsevol” (p. 217).

La convicció de viure en els temps propers a la fi del món neguitejà els esperits contemporanis d’Eiximenis qui la compartí plenament: “los derters temps en què nós som” (p. 400). El desconcertant Cisma d’Occident aparegué com un signe inequívoc de les grans tribulacions de les profecies apocalíptiques: “Per lo qual scisme huy crestiandat és en fort terrible brogit” (p. 405). B. creu probable que l’escatologia eiximeniana es trobi sota la influència de Joaquim de Fiore, Arnald de Vilanova, autor d’un comentari a

l'Apocalipsi de Joan, i del franciscà occità Joan de Rocatalhada. Les expectacions foren grans: la destrucció de “la secta de Mafomet”, la conversió dels jueus, la conquesta de Jerusalem. Abans de la vinguda de l'autèntic Anticrist, jueu nascut a Babilònia que serà vençut per Crist, tindrà lloc l'actuació de l'Anticrist “místic”, gran conquistador que es farà adorar. B. insinua la hipòtesi que Eiximenis sospitava que aquest personatge nefast naixeria de l'estirp de Frederic II, sospita ben comprometedora atès que gràcies al matrimoni de Pere el Gran amb Constança de Hohenstaufen les dues cases reials estaven emparentades (p. 420). En aquests i en altres assumptes el menoret és cautelós a l'hora de fer assercions: “Si axí serà o no, Déus ho sap, e yo no·u sé” (p. 417).

Seguidor fidel de “lo famós doctor Lactàncius” Eiximenis es professa mil·lenarista, és a dir, convençut que la darrera etapa de la història del món serà “lo mil·lenari de pau”, el regne feliç de 1000 anys, dels bons a la terra. En la descripció del mil·lenni idíl·lic es deixa entreveure l'ideari d'un polític en el fons antimonàrquic i antioligàrquic: “E dien que llavors regnarà en lo món la justícia popular, qui's regirà sots un papa e sots un emperador fins a la fi del món, axí que no y haurà altre príncep ne rey pus, sinó axí com dit és, e cascuna comunitat regirà si mateixa, e serà feta pau general per tot lo món fins a la fi del món [...]” (p. 416).

No sembla que B. vulgui fer distincions entre les idees polítiques i les socials d'Eiximenis, sinó que ens vol presentar el pensament del prolífic escriptor sobre la realitat social en una pluralitat d'aspectes i en tota la seva tensa complexitat. Sistematitzar-lo no és gens fàcil atesos l'extraordinària varietat dels escrits, que no sempre expressen amb nitidesa el que l'autor realment pensa, i el to vulgaritzador i popular de l'estil. Les subdivisions de la monografia de B. amb les nombroses interferències temàtiques tampoc hi ajuden i el lloable afany de l'investigador de fonamentar totes les seves exposicions amb l'obra sencera de l'escriptor gironí, editada i per editar, provoca repeticions gairebé inevitables. Tot i així, com a obra científica, l'aportació en el marc de la història profana i, sobretot, eclesiàstica i de literatura medievals és notable i, pel que fa a la investigació eiximeniana, imprescindible d'ara endavant. Albert Hauf, catedràtic de Literatura Medieval, a qui B. va consultar abans de començar la feina, li va dir: “Si fas aquest treball, faràs un servici a la teua terra.” Un cop acabada l'obra cal confessar que així ha estat.